

УДК 332.14:338.436:626.8

Яценко О.В.

*кандидат економічних наук, доцент
Черкаського державного технологічного університету*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ МЕЛІОРАТИВНО-СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ АГРОСИСТЕМ

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану та перспектив розвитку регіональних меліоративних сільськогосподарських агросистем. Проаналізовано становлення та розвиток меліоративного виробництва в регіонах України, зокрема, її організаційний, економічний та технічний стан. Досліджені основні проблеми та причини, які впливають на низький та неефективний сучасний стан регіональних меліоративно-сільськогосподарських агросистем. У роботі розроблена авторська перспективна модель регіонального чи міжрегіонального меліоративно-сільськогосподарського об'єднання, що включає у свій господарський механізм, зрошувальну систему, сільськогосподарський комплекс, державні та регіональні органи управління. Наведено склад регіонального меліоративно-сільськогосподарського об'єднання та зв'язки між її елементами, а також досліджено переваги застосування регіональної моделі.

Ключові слова: меліорація, розвиток, агросистема, об'єднання, регіон, ефективність, перспектива.

Яценко А.В. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ МЕЛИОРАТИВНО-СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ АГРОСИСТЕМ

Статья посвящена исследованию современного состояния и перспектив развития региональных меліоративных сельскохозяйственных агросистем. Проанализированы состояние и развитие меліоративного производства в регионах Украины, включая его организационное, экономическое и техническое состояние. Исследованы основные проблемы и причины, которые влияют на низкое и неэффективное современное состояние региональных меліоративно-сельскохозяйственных агросистем. В работе разработана авторская перспективная модель регионального или межрегионального меліоративно-сельскохозяйственного объединения, включающего в свой хозяйственный механизм, оросительную систему, сельскохозяйственный комплекс, государственные и региональные органы управления. Представлены состав регионального меліоративно-сельскохозяйственного объединения и связи между его элементами, а также исследованы преимущества применения региональной модели.

Ключевые слова: меліорація, развитие, агросистема, объединение, регион, эффективность, перспектива.

Yatsenko O.V. PROBLEMS AND PROSPECTS OF REGIONAL AGRICULTURAL MELIORATION, AGRICULTURAL SYSTEMS

The article investigates the current state and prospects of the regional agricultural reclamation agricultural systems. Analyzed the formation and development of reclamation production regions of Ukraine, including its organizational, economic and technical condition. The basic problems and causes that affect low and inefficient current state of regional agricultural melioration, agricultural systems. In this paper, the author developed a promising model for regional or interregional melioration and agricultural associations, which includes in its economic mechanism, irrigation system, agricultural complex, state and regional authorities. Shows in regional melioration and agricultural associations and connections between its elements, and investigated the benefits of regional model.

Keywords: melioration, development, Agrosystem, associations, region, effectiveness, perspective.

Постановка проблеми. Меліорація посушливих земель має багатofакторний історичний вплив на розвиток продуктивних сил, соціальних структур регіону, форм державного управління та регіональних форм самоврядування. В основі всієї ієрархії процесів закладено розвиток продуктивних сил меліоративного комплексу. З нарощуванням меліоративних технологій у сільському господарстві регіону підвищується технічна насиченість виробництва, поглиблюється інтеграція інженерних, агротехнічних, гідрологічних складових робочого процесу.

Розвиток землеробства у степовій зоні показує, що меліорація є необхідною умовою стійкості сільськогосподарського виробництва у регіоні. Зрошений гектар в 5-6 разів продуктивніший звичайного. На початку освоєння земель півдня України середньобаторічна врожайність зернових тут не перевищувала 10 центнерів з гектара, а урожай у цілому становив 300-350 кілограмів на душу населення при нормі 1000 кг. Практика створення та функціонування меліоративного комплексу в регіонах півдня та сходу України показала наявність багатьох неврахованих аспектів у розвитку закономірностей меліоративного виробництва. Вивчення цих закономірностей дозволяє пояснити та усунути негативні явища в реалізації ідей меліорації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практично вся методологічна та методична база, що регламентує економічне обґрунтування доцільності капіталь-

них вкладень, у тому числі в меліоративні заходи, була створена ще в 60-х роках минулого століття відомими радянськими вченими-економістами Е.А. Акрамовим, В.С. Дмитрієвим, Д.Т. Зузиком, А.Л. Лур'є, В.В. Новожиловим, Т.С. Хачатуровим та ін.

В останнє десятиріччя розпочалися інтенсивні дослідження, у тому числі вітчизняних науковців, у сфері економіки природокористування та вивчення еколого-економічних наслідків господарської діяльності. Вагомий внесок у розвиток даного напрямку здійснили науковці Київської наукової школи: Л.М. Горев, С.І. Дорогунцов, В.М. Трегобчук, М.А. Хвесик, а також Одеської наукової школи: Б.В. Буркинський, Т.П. Галушкіна, І.Г. Гречановська, В.Г. Ковальов, Н.Г. Ковальова, Р.О. Крижановський, В.М. Степанов, С.К. Харічков та ін.

З визначенням поняття «меліорація земель» зустрічаємося в наукових працях таких вчених з галузі агрономії, економіки, меліорації, як І.П. Айдарова, К.А. Вернера, А.І. Воейкова, М.В. Глістина, А.І. Голованова, О.М. Костякова, С.М. Польчиної, О.І. Скворцова, Т.І. Сурикової, Ю.І. Сухарева, М.Т. Устінова, М.С. Фролова, А.М. Шульгіна та інших. Дослідженням цього поняття в правовому аспекті займалися вчені-юристи С.Д. Іосіфіді, З.С. Каценеленбаум, П.Ф. Кулинич.

Постановка завдання. Завдання дослідження – виявити основні причини зниження економічної ефективності меліоративного виробництва, проаналі-

зувати проблеми та перспективи розвитку меліорації в сільських регіонах, обґрунтувати доцільність формування регіональних меліоративно-сільськогосподарських агросистем.

Виклад основного матеріалу. З 1965 по 1990 роки в Україні був створений потужний меліоративно-будівельний комплекс (МБК), що зберіг більшу частину індустріального базису. До складу комплексу увійшли проектні, будівельні, промислові підприємства меліоративного профілю та обслуговуючі їх господарства. До цього комплексу слід віднести і галузеві науково-дослідні установи, насамперед за ознакою функціональної спрямованості їх діяльності на формування продуктивних сил меліоративного виробництва і контролю водно-сольового балансу меліорованих земель. Промислові підприємства комплексу діляться на дві групи: підприємства будіндустрії, що виробляють будматеріали, конструкції, напівфабрикати (предмети праці) і підприємства, що створюють засоби праці для будівництва та експлуатації зрошуваних земель. Майже всі підприємства МБК за виключення більшості підприємств другої і невеликої частини першої групи до 1991 року організаційно входили до складу галузевих меліоративних відомств союзного, республіканського і союзно-республіканського підпорядкування. Після 1991 року підприємства будіндустрії вийшли з підпорядкування центральних відомств, і після акціонування і приватизації отримали практично повну самостійність.

Характерною рисою МБК стала його стрімка індустріалізація. Частка будівельної продукції, що виготовлялась на промислових підприємствах галузі, збільшилась до 1990 року майже на 50 відсотків. Індустріалізація меліоративного будівництва дозволила істотно підвищити якість водогосподарських об'єктів (табл. 1).

Створена меліоративна система загальнодержавного значення, зокрема магістральні та міжгосподарські канали, трубопроводи, насосні станції, гідротехнічні споруди, захисні дамби (балансовою вартістю 10,5 млрд. гривень) можуть подавати воду для поливу сільськогосподарських культур на площі близько 2 млн. гектарів.

Проте технічний стан внутрішньогосподарських меліоративних систем, які перебувають на балансі сільськогосподарських підприємств та в комунальній власності, дозволяє поливати лише близько 950 тис. гектарів земель (43 відсотки від наявних), а фактично поливається – 650 тис. гектарів, або третина наявної площі зрошення.

Основними причинами такої ситуації є недостатня фінансова підтримка державою розвитку сфери меліорації земель, недосконала система кредитування, відсутність часткової компенсації вартості дощувальної та іншої меліоративної техніки, незбалансованість цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Комплексну програму розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь, що затверджено постано-

вою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1704 (1704-2000-п), профінансовано в частині реконструкції і будівництва зрошувальних систем лише на один відсоток. Внаслідок цього, через незадовільний технічний стан внутрішньогосподарських меліоративних систем не можуть використовуватися зрошені землі на площі понад 600 тис. гектарів, а забезпеченість дощувальною технікою взагалі дійшла критичної межі. За потреби 26 тис. одиниць в наявності є 8 тисяч дощувальних машин, з яких лише 5,5 тисяч перебувають у робочому стані, при цьому понад 80 відсотків з них уже відпрацювали нормативний термін експлуатації. Крім того, за останні 23 роки з різних причин переведено в богарні землі 435 тис. гектарів зрошуваних земель.

Водночас внаслідок реформування агропромислових підприємств кількість користувачів меліорованих земель збільшилась у декілька разів, змінилися також структура і належність меліоративних фондів. Меліоративні системи протягом останніх років фактично залишилися без господаря, і така ситуація призвела до руйнування окремих елементів меліоративних мереж, пограбування трубопроводів, порушення технологічної цілісності меліоративних систем.

Сучасні виробничі структури меліорації і зрошувального землеробства в силу управлінської технологічної та господарської роз'єднаності і розукрупнення не в змозі забезпечити виконання сучасних вимог. Необхідні єдині меліоративно-сільськогосподарські об'єднання товаровиробників у рамках зрошувальних систем. Ринкові умови представляють всі можливості для створення таких виробничих структур. Можна виділити декілька чинників, що визначають переваги єдиного виробничого механізму в рамках зрошувальної системи:

1. Грунтово-кліматичний фактор. Як вже зазначалося, сучасна концепція ландшафтного землеробства передбачає створення єдиних агроєкосистем у межах природних ландшафтів, що можливо в рамках великих виробничих структур на єдиному технологічному базисі.

2. Оптимізація використання природних ресурсів – землі і води. Великі господарські об'єднання дозволяють більш інтенсивно впроваджувати не тільки інтенсивне вирощування традиційних культур, а й впроваджувати більш перспективні. Проблема може бути вирішена тільки в умовах великих виробничих об'єднань, здатних забезпечити потрібні схеми сівозмін, зберігання і переробку продукції у власних рамках. В умовах великих господарських об'єднань набагато ширші можливості вдосконалення землеробства – більше коштів на це, ефективніша праця висококваліфікованих фахівців. Меліорація ґрунтів у принципі не може здійснюватися в умовах низької культури землеробства. В умовах великих об'єднань поряд з оптимізацією виробничого використання зрошуваних площ з'являється можливість введення власного моніторингу стану використання природних ресурсів з веденням своєчасних і ефективних природоохоронних заходів.

Таблиця 1

Середні технічні характеристики зрошувальних систем України

№	Показники	1970	1990	Динаміка
1	Гідромодуль зрошувальних систем, л / сек / га	0,3	0,85	Збільшений у 2,9 рази
2	Забезпеченість поливом діапазону посушливих років, %	50	75	Збільшений у 1,5 рази
3	Технічні втрати води, %	30	5	Знижені в 6 разів
4	Рівень механізації виробничих процесів, %	10	100	Збільшений у 10 раз
5	Продуктивність праці, га / людину	60	70	Збільшення в 1,2 рази
6	Середня площа зрошувальної системи, тис. га	5-10	15-40	збільшена в 4 рази

3. Оптимізація сівозмін. У загальних рамках зрошувальних систем з'являється можливість організувати перехід до більш ефективних з точки зору ландшафтного землеробства технологій сівозмін з урахуванням створення умов самовідновлення родючості ґрунту, її гранулометричного складу. Для цього необхідно мати свободу вибору технологій у рамках неподільного агроландшафту. Крім того, і в умовах традиційного землеробства на зрошувальній системі лише в рамках її неподільного простору можна оптимізувати режим землекористування: ефективну мережу доріг, комунікацій, розміщення інфраструктури, ділянок, населених пунктів.

4. В умовах великих об'єднань у рамках зрошувальних систем створюється можливість оптимізувати роботу зрошувальної та водогінної мережі. По-перше, тільки в рамках всієї системи можлива реалізація сучасних технологій автоматизації в управлінні зрошувальними модулями. По-друге, тільки в рамках єдиного господарського об'єднання всієї системи можливо оптимізувати як конструкцію мережі, так і її роботу.

Найбільш перспективним у рамках зрошувальної системи, на нашу думку є регіональне чи між-регіональне меліоративно-сільськогосподарське об'єднання (РМСО), що включає у свій господарський механізм, зрошувальну систему, сільськогосподарський комплекс, державні та регіональні органи управління. Розроблена автором модель РМСО має наступний вигляд (рис. 1).

Територіально таке об'єднання можливе в межах існуючих зрошувальних систем. Таке об'єднання може бути організовано за типом сучасної агрофінансової корпорації, яка об'єднує як виробничі підприємства з відповідним сервісом, так і кредитно-грошові установи з відповідною інфраструктурою.

Галузева структура об'єднання може встановлюватися відповідно до вимог рентабельної роботи та окупності технічного базису. Виробничим інтегратором такого об'єднання повинна бути зрошувальна система в цілому з входними в її склад експлуатаційними службами, підприємствами технічного обслуговування, ремонту.

Кінцевий продукт такого об'єднання задовольнить вимоги повного комерційного розрахунку, в умовах якого і повинно працювати регіональне меліоративно-сільськогосподарське об'єднання.

Ефективність роботи об'єднання залежатиме від злагодженості всіх ланок управління та виробництва. Тому виробнича система РМСО вимагає організації централізованої планово-фінансової служби з розробкою взаємопов'язаної системи економічних нормативів відтворення трудових, фінансових і матеріальних ресурсів об'єднання. Планове внутрішньовиробниче регулювання руху ресурсів має підтверджуватися системою економічної відповідальності за стан виробництва. Включена в модель інвестиційно-фінансова компанія повинна доповнюватися структурними економічними підрозділами з розвиненими функціями інвестиційного забезпечення.

Особливе значення має розташування виробничої бази основного сільськогосподарського підприємства. У зв'язку з тим, що запропонована форма регіонального об'єднання передбачає у своєму складі основну виробничу ланку на всій управлінській площі окремої зрошувальної системи, а також супутні виробничі, меліоративні та обслуговуючі системи, виробництво в такому підприємстві набуває форми безперервного індустріалізованого потоку. У таких умовах основна база РМСО повинна розташовуватися в районі зосередження і відтворення трудових ресурсів. Це може бути центр регіону або інший великий населений пункт, в якому можна вирішувати соціальні питання.

Зрозуміло, що для успіху проектування такого об'єднання необхідно володіти розширеною інформацією про наявність трудових ресурсів у населених пунктах, де передбачається його створення. Для цього необхідно, по-перше, розширити агро-меліоративні та економічні пошукові роботи з розробки проектів зрошувальних систем, по-друге, відновити роботу по складанню балансів трудових ресурсів у державних територіальних органах, яка зараз практично не проводиться.

Такою виглядає модель регіонального меліоративно-сільськогосподарського об'єднання на базі зрошувальної системи. В умовах переходу до ринкових відносин таке об'єднання може працювати на умовах розподілу загального доходу від реалізації кінцевої продукції об'єднання пропорційно внеску в статутний капітал з урахуванням темпів його відтворення та відшкодування поточних витрат. За допомогою балансових розрахунків в кожному конкретному випадку можна знайти оптимальну структуру виробництва, які максимально забезпечують окупність вкладених капіталів і витрат. При цьому виясниться і роль держави в утриманні, реконструкції та новому водогосподарському будівництві з урахуванням мінімізації бюджетних інвестицій на ці цілі.

В умовах об'єднання агро-меліоративного типу з'являється можливість вирішити дуже важливу проблему охорони навколишнього природного середовища – проблему економічного забезпечення відтворення родючості ґрунтів. Система природоохоронних служб в умовах об'єднання може мати наступну структуру:

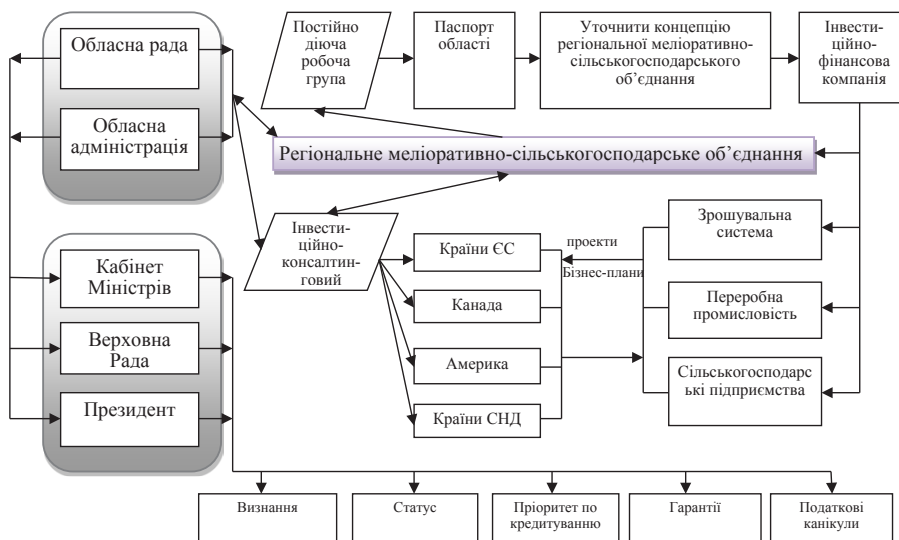

Рис. 1. Модель регіонального меліоративно-сільськогосподарського об'єднання

1. Служби спостереження за станом родючості ґрунтів, гідрогеологічним та гідрогеохімічним режимами і режимами використання вод наземних джерел. Оскільки такі служби є частиною загальної регіональної системи моніторингу їх фінансування мають бути незалежними і забезпечуватися з регіональних джерел, які формуються за рахунок відрахувань від виробничих структур, що застосовують меліорацію (меліоративно-сільськогосподарські об'єднання, підприємства інфраструктури, підприємства інших галузей, які використовують потенціал меліорації). Погіршення меліоративного стану має оцінюватися шляхом розрахунку вартості на її відновлення і включення цієї вартості в баланс вартості землі, що у свою чергу стимулює посилення дисципліни відтворення ґрунтової родючості.

2. Система виробництв та природоохоронних об'єктів, які забезпечують підтримку високої родючості ґрунтів і оптимальне витрачання зрошувальної води – ремонтні підприємства, дренаж, очищення стічних вод, своєчасні заходи щодо попередження засолення і заболочування. Ці виробництва можуть міститися повністю на балансі меліоративно-сільськогосподарських виробничих об'єднань.

3. Система виробництв, які здійснюють відновлення родючості ґрунтів, зниження якого було допущено в результаті некваліфікованого використання зрошуваних земель. Дані підрозділи частково можуть фінансуватися за рахунок безпосередньо виробничої діяльності об'єднань, частково за рахунок штрафів, накладених на порушників меліоративного режиму і більшою мірою за рахунок страхових відрахувань на меліоративні ризики. Для цього в структурі кредитно-фінансових установ меліоративного комплексу необхідна власна система страхування.

Таким чином, принцип науково обґрунтованого поєднання екологічних та економічних інтересів, конкретизований у понятті сталого розвитку агро-систем сільських регіонів, слід розуміти як збалансоване вирішення соціально-економічних завдань і проблем збереження сприятливого навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу сільських регіонів з метою задоволення потреб нинішнього і майбутнього покоління. Рішення проблем меліорації і раціонального землекористування в сільських регіонах необхідно здійснювати через реалізацію заходів з підвищення родючості ґрунтів, їх охорони від ерозії і забруднення, а також шляхом розвитку агропродовольчих систем на основі екологічно прогресивних агротехнологій, адаптованих до місцевих умов.

Висновки. Меліорація земель посушливих регіонів України є неминуче необхідним елементом розвитку продуктивних сил сільського господарства. У степовій зоні посуха згубно позначається як на зборах зерна та і на кормовій базі тваринництва.

Практика створення та функціонування меліоративного комплексу показала наявність багатьох неврахованих аспектів у розвитку закономірностей меліоративного виробництва. Вивчення їх дозволяє пояснити та усунути негативні явища в реалізації ідей меліорації.

До 1990 року зрошувальні землі забезпечували більше 30% рослинництва. Досягнутий високий рівень ефективності зрошення. Площа зрошувальних

земель в Україні досягла 2,2 млн. гектарів, або 6,7% площі сільгоспугідь.

Проте за останні десятиріччя технічний стан меліоративних систем значно погіршився. Він дозволяє зрошувати лише 43% земель. Як наслідок зрошувальне землеробство як важлива складова виробництва продукції рослинництва втрачає роль стабілізуючого фактора продовольчого та ресурсного забезпечення засушливих регіонів.

Однією з причин такого стану є невідповідність виробничих структур меліорації і зрошувального землеробства з створеними за останні десятиріччя формами організаційно-виробничих відносин у системі. На думку автора необхідні нові регіональні меліоративно-сільськогосподарські об'єднання здатні подолати технологічну і організаційно-економічну роз'єднаність суб'єктів господарювання.

Найбільш ефективно організаційно-економічною структурою в рамках зрошувальної системи є створення регіонального меліоративно-сільськогосподарського об'єднання, авторську модель якого розроблено в дослідженні.

Необхідність відновлення системи зрошення земель в Україні на основі нових організаційно-економічних відносинах підтверджується прийнята Урядом 13 березня 2013 р. Програма активізації розвитку економіки, яка передбачає протягом найближчих двох років відновити зрошення на одному мільйоні гектарів у Криму, Херсонській та Миколаївській областях. Таким чином, загальна площа зрошуваних земель у 2015 році повинна скласти до 1,4 мільйона гектарів. Завдяки цьому валове виробництво сільгосппродукції на Півдні може зрости до 27 мільярдів доларів на рік. В останні роки спостерігається стійка тенденція збільшення середніх температур у цілому по Україні і особливо на Півдні, фактично, зернове виробництво поступово пересувається на Північ. Щоб не втратити хлібний Південь, необхідно відновити на новому рівні систему зрошувального землеробства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Буркинський Б.В. Модель сталого розвитку для України: системний підхід, методологія переходу / Б.В. Буркинський, Л.Г. Руденко, А.Г. Шапар та ін. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІПРЕ НАН України, 2012. – 59 с.
2. Дупляк В.Д. Задачи охраны окружающей среды и социальные проблемы при развитии мелиорации на юге Украины: метод. реком. / Дупляк В.Д., Чирва Ю. А. – К.: Знание, 1989. – 16 с.
3. Крученик В.І. Підходи до управління меліоративними системами в умовах реформування АПК /В.І. Крученик // Водне господарство України. – 2002. – № 3-4. – С. 10-13.
4. Кужилин И.П. Мелиорация земель как фактор продовольственной и экономической безопасности / И.П. Кружили // Мелиорация и водное хозяйство. – 2004. – № 2. – С. 18-20.
5. Олександренко М.І. Держводгосп закликає зберігати створений потенціал / М.І.Олександренко // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 144. – С. 5.
6. Павлов В.І. Економічний потенціал регіонального розвитку: діагностика та реалізація / В.І. Павлов, С.О. Лукін; за ред. Долішнього М.І. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 160 с.
7. Reclama – Terminology and conception. H.Resulovic Faculty of Agryculture, Sarajevo. Zemliste Bilika, Vol.33.No.1.Belgrad,1984.
8. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.